

INTELEKTUAL AVLODNI TARBIYALASHDA KOGNITIV YONDASHUVLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI.

Umarova Muniraxon

NamDPI 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20756954>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 13-iyun 2026 yil
Ma'qullandi: 16-iyun 2026 yil
Nashr qilindi: 19-iyun 2026 yil

KEYWORDS

kognitiv ta'lim, intellektual rivojlanish, ta'lim texnologiyalari, interfaol ta'lim, tanqidiy tafakkur.

ABSTRACT

Ushbu maqolada intellektual avlodni tarbiyalashda kognitiv yondashuvli ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati keng qamrovli tahlil qilingan. Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining so'nggi yutuqlari asosida kognitiv texnologiyalar shaxsning bilish jarayonlarini – idrok etish, xotira, tafakkur va muammolarni hal etish qobiliyatlarini – rivojlantirishga qanday xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada interfaol texnologiyalar hamda ularning o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari ko'rib chiqilgan.

Kognitiv faoliyatning shakllanishi bir qator omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'quvchining individual rivojlanish darajasi, mavjud bilim va tajribasi, motivatsiyasi hamda taqdim etilayotgan o'quv materialining mazmuni va shakli muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, o'quv materialining qiziqarli, muammoli va interaktiv tarzda tashkil etilishi o'quvchining bilishga bo'lgan ichki ehtiyojini kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, kognitiv faoliyatni ta'lim jarayonining eng muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etish zarur. U nafaqat ijobiy psixologik muhitni yaratadi, balki o'spirinlarning bilish faolligi intensivligini oshirishga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o'quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish vositalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, V. E. Shtaynberg, N. N. Manko va G. K. Selevko kabi olimlar tomonidan ilgari surilgan mantiqiy-semantik modellar bu borada samarali vosita sifatida e'tirof etilgan¹. Ushbu modellar o'zining ko'p funktsionalligi bilan ajralib turadi va ta'lim jarayonining turli bosqichlarida qo'llanish imkonini beradi. Xususan, mantiqiy-semantik modellar:

- yangi o'quv materialini tushuntirish va idrok etishda;
- o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashda;
- bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishda;
- o'quv natijalarini nazorat qilish va tuzatishda samarali qo'llaniladi.

¹ Штайнберг В.Е. Дидактическая многомерная технология: теория и практика. – М.: Народное образование, 2015. – 129 с.; Манько Н. Н. Когнитивная визуализация дидактических объектов: монография. – Уфа: БГПУ, 2007. – 92 с.; Селевко Г. К. Педагогические технологии: учебное пособие (в 2-х томах). – М.: Народное образование, 1998–2006.

Bu modellar o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni anglash va bilimlarni tizimli ravishda o'zlashtirishga xizmat qiladi. Natijada o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki ularni faol ravishda qayta ishlovchi va yangi bilimlarni mustaqil ravishda hosil qiluvchi subyektga aylanadi. Kognitiv faoliyat pedagogik-psixologik hodisa sifatida o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirning dinamik tizimini ifodalaydi. Uning samarali tashkil etilishi esa zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri – mustaqil fikrlovchi, ijodkor va faol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'zbek olimasi Saodat Qambarova kognitiv metodlarni empatiya, mohiyatni ko'ra olish, obrazli tafakkur, ramziy ko'rish, evristik savollar, taqqoslash, tadqiqot, ilmiy faraz kabi turlarga bo'ladi ². Yuqoridagi ilmiy adabiyotlarda "kognitiv faoliyat" tushunchasi quyidagicha izohlanadi. Kognitiv faoliyatni shakllantirish muammosi uzoq vaqt oldin paydo bo'lgan va hozirgi kunda eng muhim dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. O'sprinning kognitiv faollik darajasi o'quv, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy vazifalarni hal qilish samaradorligini belgilaydi. I.F.Xarlamov kognitiv ta'limni "o'spirinlarning ilmiy bilim, qobiliyat, ko'nikma, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, dunyoqarash hamda axloqiy-estetik g'oyalar va e'tiqodlarini rivojlantirishga qaratilgan faol o'quv-kognitiv faoliyatini tashkil etish va rag'batlantirishning maqsadli psixologik jarayoni"³ deb ta'riflaydi. Faoliyatni aniqlashda ular uning dinamik tarkibiy qismiga yoki shaxsiy qismiga tayanadilar. Birinchi holda, V.A.Petrovskiy, V.I.Sekun tomonidan faoliyat shaxs tomonidan belgilanadigan harakatlar majmui sifatida tavsiflanadi ⁴. Petrovskiy ishlarida kognitiv motivatsiya shaxs + faoliyat + o'zini anglash shaklida talqin qilinsa, V.I.Sekun tadqiqotida esa kognitiv (bilish) faoliyat psixologiyasi, idrok, tafakkur, xotira jarayonlari, o'quv faoliyatining psixologik mexanizmlari doirasida tadqiq etiladi. Ikkinchisida K.A.Abulxanova, Slavskaya, G.S.Kostyuk, G.I.Shchukina tomonidan faoliyat shaxsning sifati, sub'ektning ajralmas mulki sifatida talqin qilinadi, uning asosini har xil ishlarni samarali amalga oshirish imkonini beruvchi ma'lum munosabat tashkil etadi. Ushbu yondashuvdagi faoliyat darajasi va xarakterini belgilaydi. O'spirinlarning kognitiv faolligi takomillashtirishning muhim omili va ayni paytda o'quv jarayonining samaradorligi va samaradorligi ko'rsatkichidir, chunki u mustaqillikni, ta'lim mazmunini o'zlashtirishga izlanish va ijodiy yondashuvni rivojlantirishni rag'batlantiradi, o'z o'zini tarbiyalashda namoyon bo'ladi⁵.

Faoliyat – bu insonning ongli ravishda qo'yilgan maqsadlar asosida boshqariladigan, ichki psixik jarayonlar hamda tashqi amaliy harakatlar birligidan iborat murakkab tizimdir. U individning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri jarayonida shakllanib, shaxsning ehtiyojlari, motivlari va qadriyat yo'nalishlari orqali tartibga solinadi. Zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlarda faoliyat shaxs rivojlanishining asosiy omili sifatida qaraladi.

Faoliyatning ijtimoiy ahamiyati uning yo'nalganligi va motivatsion tizimi bilan belgilanadi. Shu jihatdan u konstruktiv (ijobiy) va destruktiv (salbiy) ko'rinishlarga ajratilishi mumkin. Konstruktiv faoliyat yuqori darajadagi kompetentlik, bilim va ko'nikmalarning

² Qambarova S. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. [Matn]: uslubiy qo'llanma / – Toshkent: Mahalla va Oila, 2022. – 83-bet.

³ Харламов И. Ф. Педагогика. – Москва: Высшая школа, 1990.

⁴ Петровский В. А. Личность. Деятельность. Самосознание. – М.: Политиздат, 1992.;

Секун В. И. Психология познавательной деятельности. – М.: Просвещение, 1980. – 198 с.

⁵ Gorenkov E.M. va Zankova L.V. Didaktik tizimida o'qituvchilar va talabalarning birgalikdagi faoliyatining texnologik xususiyatlari. – M., 2004 yil 90 b.

uyg'unligi bilan birgalikda jamiyat uchun ahamiyatli natijalarni yuzaga keltiradi. Aksincha, motivatsion sustlik va maqsadsiz harakatlar passivlik holatini keltirib chiqaradi.

Kognitiv faollik esa o'quvchilarning (xususan, o'smirlarning) bilish jarayoniga faol jalb etilganlik darajasini ifodalaydi. U ta'lim mazmunini anglash, uni chuqur o'zlashtirish, mustaqil fikrlash hamda olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga intilish orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, kognitiv faollik shaxsning o'z-o'zini boshqarish, irodaviy kuch va aqliy zo'riqlashlarni maqsad sari yo'naltira olish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy neyropsixologik qarashlarga ko'ra, kognitiv faollikning fiziologik asosi miya tomonidan qabul qilingan yangi axborot bilan mavjud tajriba o'rtasidagi kutilmagan farqlarni qayta ishlash jarayonlariga bog'liqdir. Aynan shu nomuvofiqliklar insonni izlanishga, tahlil qilishga va yangi bilimlarni shakllantirishga undaydi.

Umuman olganda, faoliyat va kognitiv faollik shaxsning intellektual rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi hamda innovatsion salohiyatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonida ularni rivojlantirish interfaol metodlar, muammoli o'qitish va kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvlar orqali samarali amalga oshiriladi.

Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning samaradorligini oshirish va shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jarayonning ustuvor vazifalaridan biri o'quvchilarning samarali kognitiv rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir. Mazkur jarayon nafaqat bilimlarni egallash, balki ularni qayta ishlash, tahlil qilish, amaliyotda qo'llash va yangi bilimlar yaratish kabi murakkab intellektual faoliyatlarni o'z ichiga oladi.

Kognitiv pedagogika ta'lim jarayonini insonning bilish faoliyati qonuniyatlari asosida tashkil etishga yo'naltirilgan ilmiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. U o'quvchilarning idrok etish, tafakkur yuritish, xotira, diqqat va qaror qabul qilish jarayonlarini kompleks o'rganishga asoslanadi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali ta'lim faqat axborotni uzatish bilan cheklanmay, balki o'quvchining ichki kognitiv tuzilmalari bilan o'zaro aloqada bo'lishi lozim.

Pedagogik jarayon davomida har bir o'quvchi o'ziga xos subyektiv tajribaga ega bo'lgan holda bilimlarni o'zlashtiradi. Natijada ta'lim jarayonida sinergetik samaradorlik yuzaga keladi, ya'ni individual bilish usullari va tashqi pedagogik ta'sirlar o'zaro uyg'unlashib, yangi sifat darajasini hosil qiladi. Shu sababli bir xil topshiriqni bajarishda o'quvchilar turli strategiyalarni qo'llaydi va turlicha natijalarga erishadi. Bu holat differensial ta'lim va individuallashtirish tamoyillarining zarurligini asoslaydi.

Kognitiv shakllanish va rivojlanish insonning bilish tizimining yaxlit holda shakllanishini ifodalaydi. Ushbu tizim o'z ichiga nafaqat psixik jarayonlarning nozik jihatlarini, balki bilimlarning mazmuniy va strukturaviy komponentlarini ham qamrab oladi. Natijada shaxsda mustaqil bilim olish, o'z-o'zini rivojlantirish va reflektiv fikrlash ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Kuzatilayotgan o'quv natijalarini izohlashda ko'pincha intellekt va layoqat tushunchalariga murojaat qilinadi. Biroq ushbu tushunchalar ko'proq natijani ifodalovchi indikatorlar bo'lib, bilimlarni egallash jarayonining ichki mexanizmlarini to'liq ochib bera olmaydi. Shu bois zamonaviy pedagogika fanida o'quvchilarning qanday kognitiv strategiyalar orqali natijaga erishayotganini aniqlash muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

Ayniqsa, bilish instrumentlarini tanlash, ularni samarali qo'llash va baholash masalalari hali yetarlicha ishlab chiqilmagan muammolar sirasiga kiradi. Kognitiv vositalar (metakognitiv strategiyalar, muammoli fikrlash texnologiyalari, raqamli ta'lim resurslari va boshqalar) o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Shu sababli ularni ilmiy asosda tizimlashtirish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Штайнберг В.Е. Дидактическая многомерная технология: теория и практика. – М.: Народное образование, 2015. – 129 с.;
2. Манько Н. Н. Когнитивная визуализация дидактических объектов: монография. – Уфа: БГПУ, 2007. – 92 с.;
3. Селевко Г. К. Педагогические технологии: учебное пособие (в 2-х томах). — М.: Народное образование, 1998 –2006.
4. Qambarova S. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. [Matn]: uslubiy qo'llanma / - Toshkent: Mahalla va Oila, 2022. – 83-bet.
5. Харламов И. Ф. Педагогика. – Москва: Высшая школа, 1990.
6. Петровский В. А. Личность. Деятельность. Самосознание. – М.: Политиздат, 1992.;
7. Секун В. И. Психология познавательной деятельности. – М.: Просвещение, 1980. – 198 с.
8. Gorenkov E.M. va Zankova L.V. Didaktik tizimida o'qituvchilar va talabalarning birgalikdagi faoliyatining texnologik xususiyatlari. - M., 2004 yil 90 b.

INNOVATIVE
ACADEMY